УДК: 314.116(497.11)"1862/1887"

Рад примљен: 02. 09. 2016.
Рад прихваћен: 05. 10. 2016.

Др Александра Вулетић
научни сарадник
Историјски институт
Београд
vuletica@eunet.rs

ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ ПРЕД ПОЧЕТАК ДЕМОГРАФСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ*

Апстракт: На основу података о стопама наталитета, морталитета и природног прираштаја из 19. века, у раду се анализира природно кретање становништва Србије од 1862. до 1887. године. Параметри виталне статистике представљени су у хронолошкој (три временска одсека) и просторној (на нивоу округа) перспективи. Стопе природног прираштаја у Србији упоређене су и са аналогним подацима из других европских земаља.

Кључне речи: становништво, наталитет, морталитет, демографска транзиција, 19. век.

* * *

У другој половини 18. века, у просвећеним европским државама становништво је почело да се сматра једним од најважнијих државних ресурса. Стога је крајем 18. и у првој половини 19. столећа у већини европских земаља почело да се прати природно кретање становништва. Однос између наталитета и морталитета, односно вредност стопе природног

* Рад је резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (бр. 177030).

прираштаја становништва, сматран је у то време важним показатељем друштвеног развоја, а способност државе да утиче на поменуте параметре, путем интервенција у сфери здравства, исхране, санитарних услова и сл., постала је једно од мерила њене успешности.[1] Савремена схватања о релацијама између државе и виталних карактеристика њених грађана у Србију су донели студенти школовани на западу. Владимир Јакшић, први школовани статистичар у Кнежевини, природно кретање становништва довео је у везу са успешношћу државне политике: „Што је размер вишка људства јачи, утолико је и држава напреднија, јер ма како да су хваљени у земљи постојећи закони, ипак пресуда над њима најпосле се изриче у вишку проистичућем из покрета људства.“[2]

За израчунавање стопа наталитета, морталитета и природног прираштаја становништва неопходни су подаци о броју рођења и умирања, као и укупног броја становника на одређеној територији. Извор података о броју рођених и умрлих су матичне књиге, чије је вођење у Србији постало обавезно 1836. године, а поједине цркве су их водиле и раније. Подаци о броју становника у Србији доступни су од 1834. године, када је извршен први попис целокупног становништва. Прву анализу природног кретања становништва у Србији извршио је Владимир Јакшић и објавио је 1852. године у „Гласнику Друштва српске словесности“. Предмет његове анализе било је кретање становништва Београда од 1828. (прве године за коју су му биле доступне матичне књиге) до 1851. године.[3] Анализом је било обухваћено хришћанско становништво престонице. Подаци о јеврејском становништву Јакшићу нису били доступни; с обзиром на то да муслимански становници Кнежевине нису били под јурисдикцијом српских власти, подаци о њиховом броју и кретању све до 1878. године нису улазили у званичне податке о становништву Србије.[4]

---

1 M. Fuko, *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, Novi Sad, 2014, 88–125.

2 [В. Јакшић], *Покрет људства Србије у години 1862.*, Државопис Србије II (у даљем тексту: ДС) (1865), 6.

3 Житељство престонице Јакшић је изабрао из неколико разлога. Матичне књиге рођених и умрлих биле су му најдоступније за Београд. Главни град Србије имао је репрезентативни значај за државу која се стварала, а податке о прираштају у Београду могао је да упореди са аналогним подацима из других европских градова. Потребу праћења природног кретања становништва у Београду наметала је и потреба смањења његовог демографског дефицита у односу на друге градове у региону. Средином 19. века Београд је са око 30.000 житеља далеко заостајао за Букурештом, који је имао 60.000 становника, Сарајевом са 84.000 и Пештом са 100.000 становника, В. Јакшић, *Число и покрет људства главнога града Београда*, Гласник Друштва српске словесности IV (у даљем тексту: Гласник ДСС) (1852), 249–250.

4 *Исто*, 255.

На основу увида у матичне и пописне књиге, Јакшић је утврдио да је у Београду од 1828. до 1851. године стопа наталитета била у опадању, а стопа морталитета у порасту, што је узроковало смањење природног прираштаја становништва.[5] Неповољни трендови природног кретања становништва у престоници били су у вези с начином привређивања у урбаним срединама и имиграционим процесима. Упркос „танком" природном прираштају, који ће наредних година постати негативан, број становника српске престонице растао је захваљујући досељавању, односно високој стопи механичког прираштаја.[6]

Године 1855. Јакшић је податке о природном кретању становништва у Београду упоредио са подацима из других европских градова. То поређење представљено је у следећој табели.

Табела 1. *Стопе наталитета, морталитета, природног прираштаја и нупцијалитета у европским градовима средином 19. века (у промилима)*[7]

Град	Раздобље	Стопа наталитета	Стопа морталитета	Стопа природног прираштаја	Стопа нупцијалитета
Берлин	1843–1852.	35.0	25.2	9.8	/
Брисел	1844–1853.	36.6	29.9	6.7	8.7
Беч	1840–1848.	44.6	38.6	6.0	8.3
Лондон	1839–1847.	26.6	21.2	5.5	8.4
Фиренца	1840–1849.	38.9	36.4	2.5	7.9
Париз	1844–1853.	33.2	31.8	1.4	9.5
Стокхолм	1841–1850.	28.5	32.7	–4.2	6.6
Београд	1847–1854.	44.6	43.5	1.1	13.3

Поређење параметара виталне статистике Београда и других европских градова показало је да је становништво српске престонице имало

---

5 Јакшић је наведени период поделио на два одсека: 1828–1840. и 1841–1851. У првом временском одсеку стопа наталитета износила је 54.2‰, а стопа морталитета 37.6‰. У наредном одсеку стопа наталитета опала је на 42.6‰, а стопа морталитета порасла је на 41.4‰, *исто*, 257–258.

6 Релативно ниске стопе наталитета у Београду биле су последица ниских стопа нупцијалитета. За разлику од сеоских средина, у којима је ступање у брак, између осталог, било и у функцији економског одржања домаћинства, у градским срединама брак није имао економску функцију. Највећи број досељеника у Београду чинили су неожењени мушкарци, видети: А. Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд, 2008, 158–166.

7 В. Јакшић, *Число и покрет људства главнога града Београда*, Гласник ДСС VII (1855), 276. Јакшић је стопе прираштаја у овом раду рачунао као број становника према једном венчању/рођењу/умирању, а ми смо те стопе прерачунали на број виталних догађаја по једном становнику.

најкраћи животни циклус: „У Београду су венчавања, рођења а умирања много чешћа него у другим градовима Европе, пак зато и његово природно умножење људства знатно је слабије него у осталим европским градовима, оно је пет пута слабије него што је у Лондону, а девет пута мање него у Берлину".[8] Ова опсервација о трендовима природног кретања становништва у престоници показаће се, као што ћемо касније видети, адекватном и за трендове природног кретања становништва у целој Србији.

За урбане средине стопа морталитета један је од најзначајнијих индикатора степена друштвеног развоја. У 19. веку у земљама које су биле у процесу индустријализације, стопа морталитета у урбаним срединама била је већа него у руралним. Смањивање стопе морталитета било је мерило њихове успешности у раду на побољшању здравствених, санитарних и стамбених прилика, исхране становништва и сл. У Енглеској, најурбанизованијој земљи тога доба, поред праћења стопа морталитета, прикупљани су и подаци о узрочницима смртности и њиховој расподели према полу, узрасту, професионалној припадности и сл. Ти подаци су потом коришћени у сврху њиховог смањивања и искорењивања, односно побољшања животних услова становништва и продужења животног века.[9]

У односу на стопе морталитета, стопе наталитета и нупцијалитета у већој су корелацији са економским приликама и начином привређивања. Пример повезаности демографских параметара са привредним приликама је шведска престоница, у којој су негативни трендови у привреди имали за последицу мали број венчања и рођења.[10]

---

8 *Исто*.

9 О овоме опширније у: L. Schweber, *Disciplining Statistics. Demography and Vital Statistics in France and England 1830–1885*, Duke University Press, 2006. Према савременој литератури, стопе морталитета у Лондону средином 19. века биле су нешто више од оне коју је навео Јакшић: 40-их година стопа смртности износила је 25.2‰, а у наредној деценији – 23.6‰, видети: D. Oven, *The Government of Victorian London 1855–1889*, Harvard University Press, 1982, 26. Морталитет у Лондону 19. века био је тема многих истраживања која су показала разлике међу стопама смртности у различитим деловима града, појединим групама становништва и тд; о овоме видети: J. Landers, *Mortalityand Metropolis. Studies in the Demographic History of London 1670–1830*, Cambridge University Press, 1993.

10 Привредна и демографска кретања у Стокхолму почела су да се побољшавају у последњој четвртини 19. века. О овоме опширније у: J. Soderberg, U. Jonsson, C. Persson, *A Stagnating Metropolis. The Economy and Demography of Stockholm 1750–1850*, Cambridge Unversity Press, 2003. На трагу овог објашњења био је и Јакшић, који је негативни природни прираштај у Стокхолму довео у везу са високим трошковима живота и малим зарадама које дестимулишу склапање брака и рађање, видети: В. Јакшић, *нав. дело,* 276–277.

* * *

Пошто је израчунао стопе природног кретања становништва у Београду, Јакшић је приступио рачунању стопа за целу земљу. На основу података из матичних књига израчунао је њихове вредности за период 1837–1851, 1852. годину, а потом и 1853. и 1854. годину.[11] Вредности стопа наталитета и морталитета из тих година знатно су ниже од вредности стопа у периоду после 1862. године, када је њихово рачунање и објављивање постало званични посао државне администрације. Имајући у виду друштвени развој у 19. веку, како Србије, тако и других европских земаља, који је водио опадању морталитета, а у каснијој фази и наталитета, чини нам се да су ниске вредности стопа виталне статистике 1837–1854. више биле резултат недовољно ажурног вођења матичних књига током првих година по њиховом увођењу, него што су представљале одраз реалног стања.[12]

Наведене стопе природног кретања становништва Јакшић је израчунао у време док је био професор Лицеја. По његовом постављењу,1862. године, за начелника Економног одељења у Министарству финансија, са задатком да води статистичке послове, у надлежност овог одељења ушло је и рачунање параметара виталне статистике. Ти параметри периодично суобјављивани у едицији „Државопис Србије". На основу прве три серије података из „Државописа" (1862–1873, 1874–1879. и 1880–1887.), у наредном графикону представили смо стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја у Србији од 1862. до 1887. године.

---

11 Према Јакшићевом рачуну, годишња стопа нупцијалитета у раздобљу 1837–1853. износила је 10.3‰; годишња стопа наталитета износила је 35.3‰, а стопа морталитета 23‰, па је стопа природног прираштаја имала вредност 12.3‰. И у овом случају смо стопе које је изнео Јакшић превели у однос броја виталних догађаја по становнику, В. Јакшић, *Покрет људства Србије у години 1854*, Гласник ДСС VII (1855), 305, 307, 313, 317. Видети и: исти, *Општи покрет људства у години 1852. сравњен са петнаестолетним временником*, Гласник ДСС V (1853), 254–273.

12 Овоме у прилог говори и „пораст" стопе смртности од 1837. до 1854. године, видети: В. Јакшић, *Покрет људства Србије у години 1854*, 314. Сматрамо да је њен пораст више био одраз ажурнијег регистровања умрлих лица, него реалног раста броја преминулих у односу на укупан број становника.

Графикон 1. *Стопе природног прираштаја становништва 1862–1887. (у промилима)*[13]

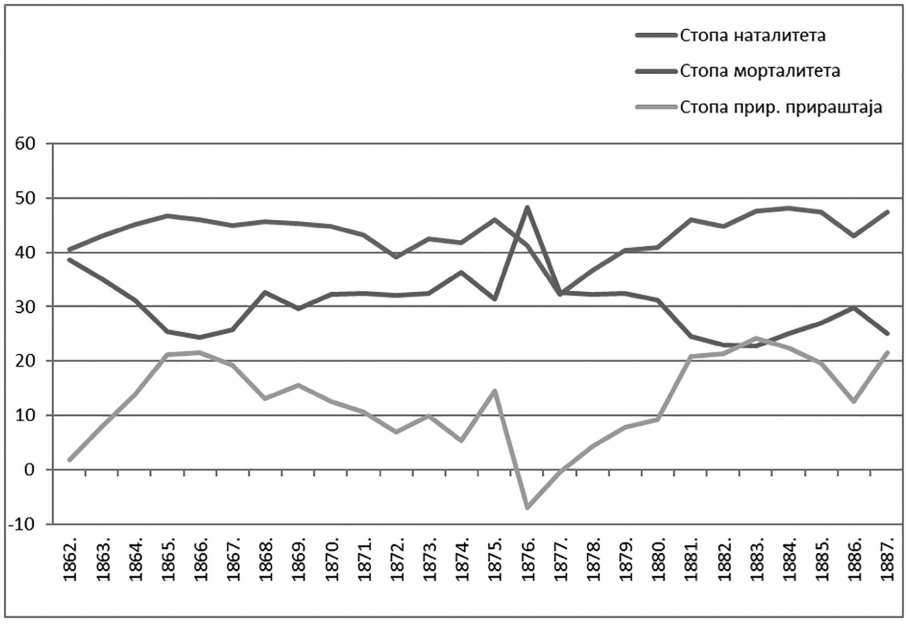

У раздобљу 1862–1887. вредност стопе наталитета кретала се углавном изнад 40‰, док је стопа морталитета осцилирала око вредности од 30‰. Стопе наталитета изнад 40‰ и стопе морталитета изнад 30‰ сматрају се обележјима предтранзиционе фазе у демографском развоју.[14] Највећа одступања од просечних вредности регистрована су у годинама ратова са Турском – 1876. и 1877. У првој ратној години, стопа смртности досегла је највећу вредност у посматраном периоду; у наредној години забележена је најмања вредност стопе наталитета, што је за резултат имало негативни природни прираштај.

Стопе наталитета биле су стабилније од стопа морталитета. Та разлика била је нарочито наглашена у периоду 1862–1875, када је распон између најниже и највише стопе наталитета био 7.6, док је распон између крајњих вредности стопа морталитета био скоро двоструко већи – 14.3. У деветој деценији та разлика је смањена: распон између најниже и највише стопе наталитета био је 7.3, а морталитета 8.5.

---

[13] Извори података за графикон: *Покрет људства Србије кроз дванаест година, од 1862 до 1873*, ДСVIII (1874), 43–121, 116; *Кретање људства у Србији од 1874. до 1879. године*, DCXV (1889), 1–65; *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, DCXVII (1893), XXI, XLIII, LXIV. Подаци за раздобље 1880–1887. обухватају целу територију Србије, тј. и нове округе.

[14] A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, 1999, 115, 124.

У наредном графикону стопе природног кретања становништва у наведеном раздобљу груписали смо у три временска одсека: 1862–1875, 1876–1879. и 1880–1887.

Графикон 2. *Стопе природног прираштаја становништва 1862–1875, 1876–1879. и 1880–1887.*[15]

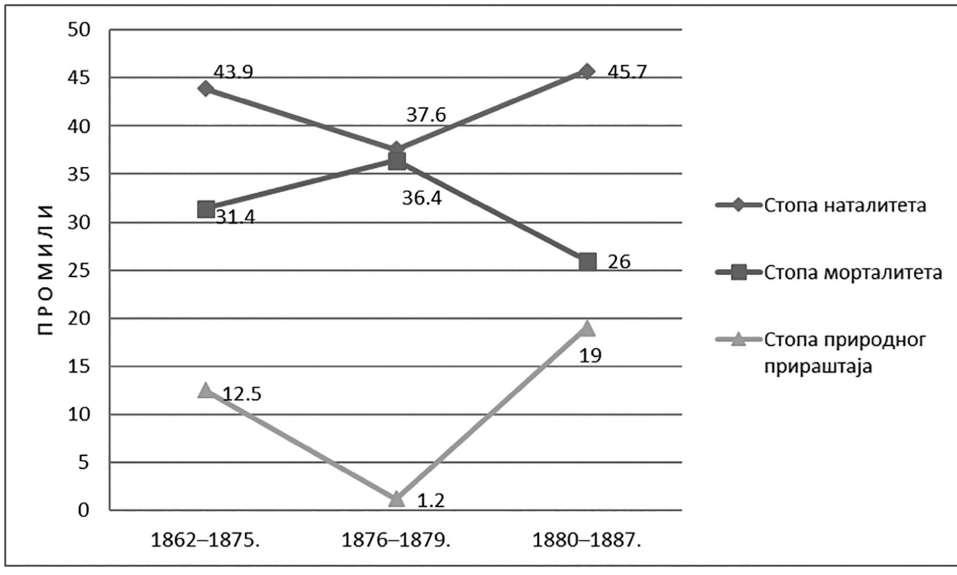

Највише стопе морталитета и најниже стопе наталитета које су резултирале ниском стопом природног прираштаја забележене су у средишњем временском одсеку, којим су обухваћене ратне године. Поређењем првог (1862–1875) и трећег (1880–1887) временског одсека уочава се да је у деветој деценији 19. века средња стопа наталитета била за 1,8‰ већа него 1862–1875, док је средња стопа морталитета била знатно нижа – 5,4‰. Резултат је било знатно увећање стопе природног прираштаја: средња вредност ове стопе била је за 6.6‰ већа у периоду 1880–1887. него 1862–1875. Опадање стопе морталитета испод 30‰, које је настављено и у каснијем раздобљу, као и смањење распона између њених највиших и најнижих вредности, указује на почетак прве фазе демографске транзиције.

Посматране у ширем временском распону, од 1862. године до 1910, стопе природног прираштаја у Србији биле су највише у деветој деценији 19. века. То је био резултат смањења стопа морталитета уз истовремено одржавање високих стопа наталитета. Последњих година 19. века и стопе

[15] Извори података за графикон: исто као и за графикон бр. 1.

наталитета почеле су постепено да опадају. Резултат су биле ниже стопе природног прираштаја и постепено продужење животног циклуса становништвана почетку 20. века.[16]

Поред параметара виталне статистике на нивоу целе земље, у „Државописима“ су објављивани и параметри на нивоу округа. У наредна три графикона стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја представљене су на нивоу округа, у три временска одсека – 1862–1873, 1874–1879. и 1880–1887.

16 О стопама виталне статистике после 1887. године видети: „Статистика Краљевине Србије“ књ. IV (1895), VIII (1898), XV (1901), XVII (1902), XIX (1904), XXI (1907); „Статистички годишњак“, књ. IX (1906), XI (1908), XII (1913).

Графикон 3. *Стопе наталитета по округзима 1862–1873, 1874–1879. и 1880–1887. године (у промилима)*[17]

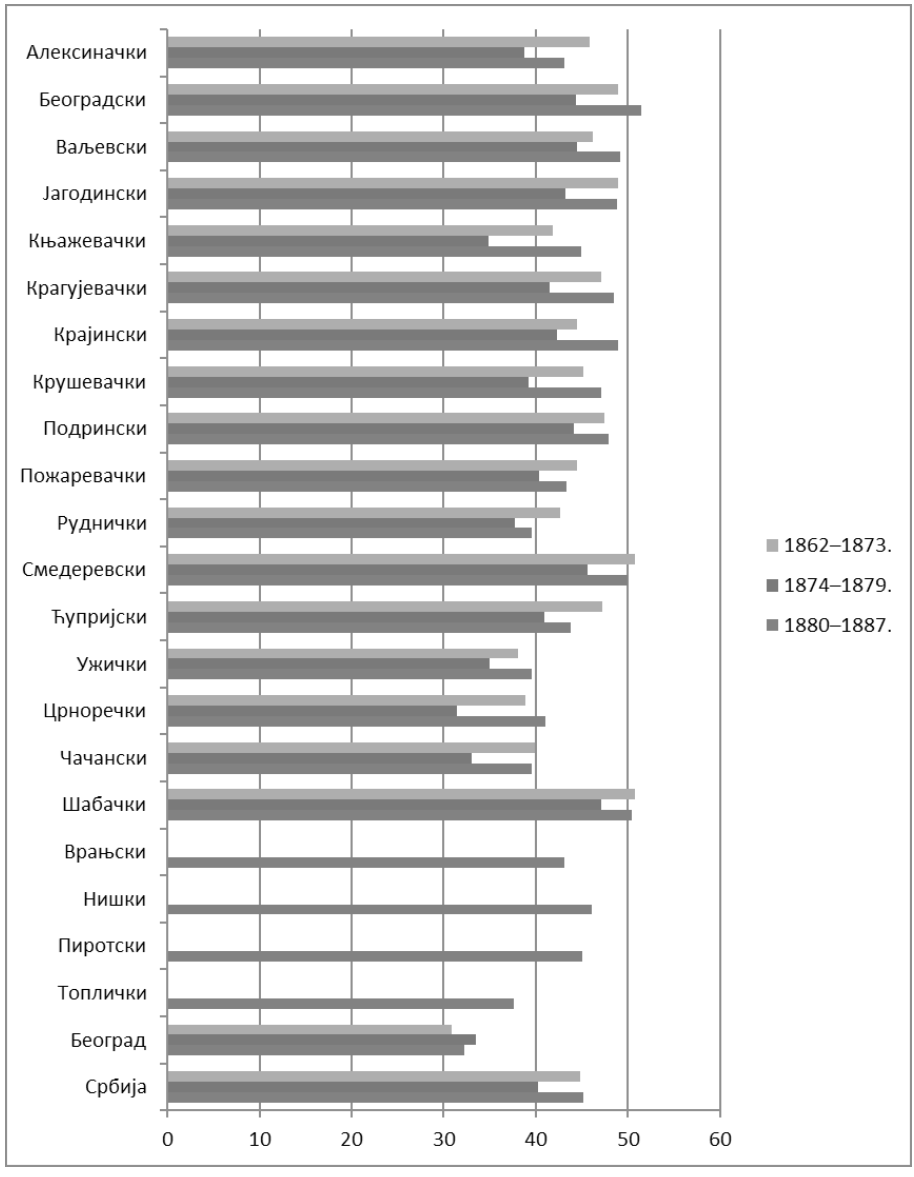

17 Извори података за графикон: *Покрет људства Србије кроз дванаест година, од 1862 до 1873*, 43–121, 116; *Кретање људства у Србији од 1874. до 1879. године*, 1–65; *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, XXVII, XLV–XLVI, LXVI.

Графикон 4. *Стопе морталитета по окрузима 1862–1873, 1874–1879. и 1880–1887. година (у промилима)*[18]

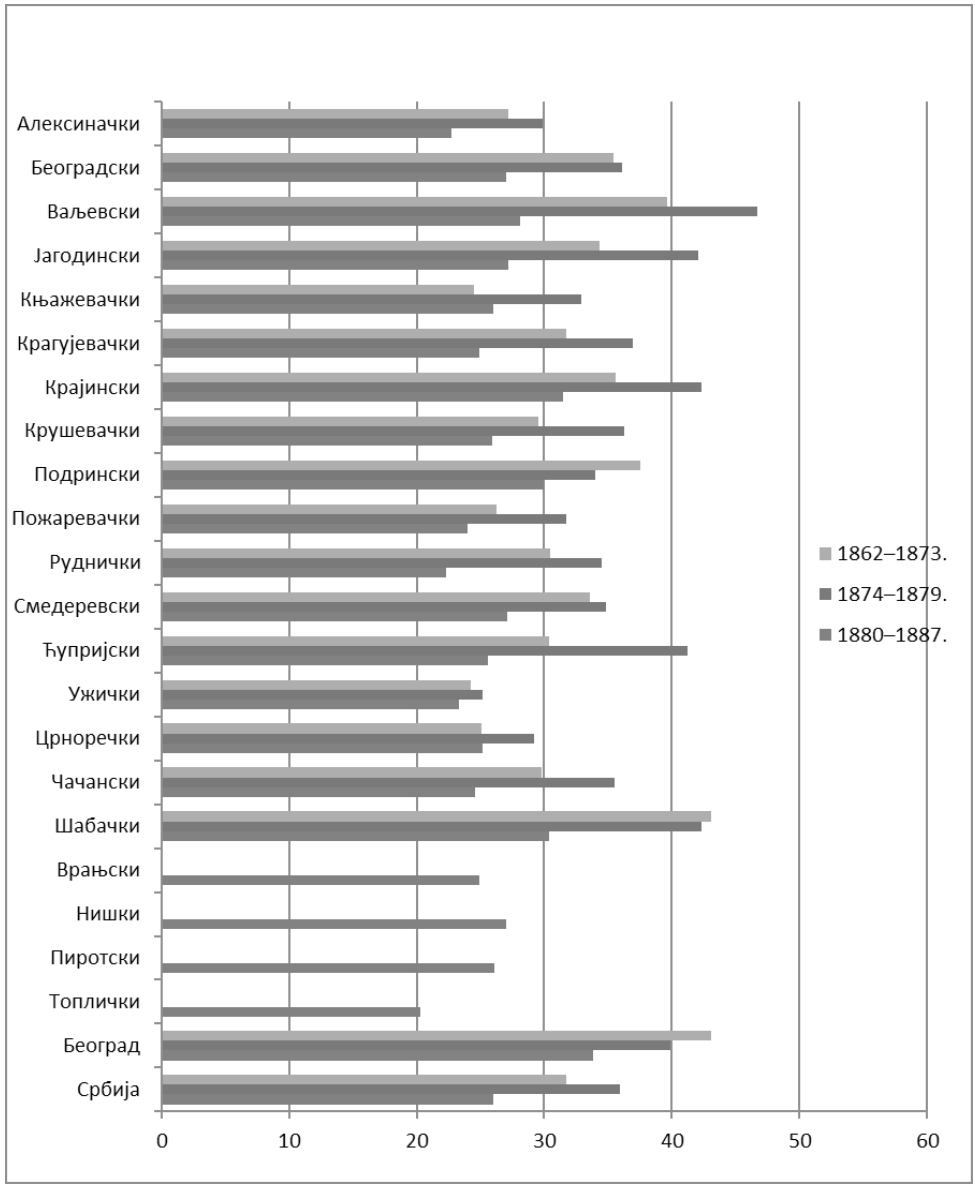

[18] Извори података за графикон: *Исто*.

Графикон 5. *Стопе природног прираштаја по округзима 1862–1873, 1874–1879. и 1880–1887. години (у промилима)*[19]

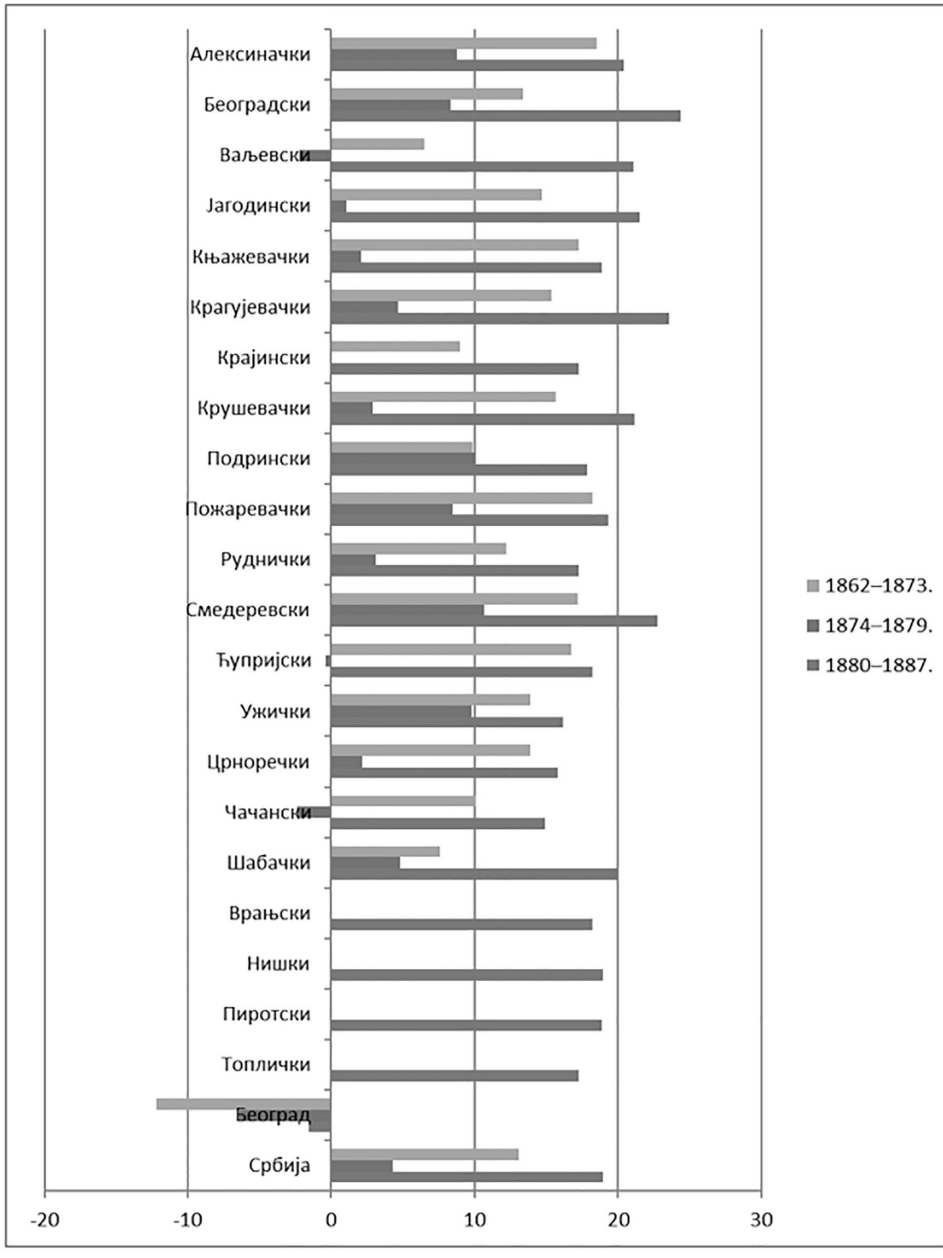

[19] Извори података за графикон: *Исто*.

На основу увида у податке из наведених графикона, могу се извући два основна закључка: вредности параметара виталне статистике знатно су се разликовале међу окрузима; те разлике биле су у хронолошкој перспективи константне и указују на постојање трендова кретања у појединим областима Србије. У периоду 1862–1873, распон између најниже и највише стопе наталитета на нивоу округа био је 12.7, док је распон између најниже и највише стопе морталитета био знатно већи – 18.9. Од 1880. до 1887. распон између стопа наталитета благо је повећан и износио је 13.8, док је распон између стопа морталитета смањен на 11.2.

Највише стопе наталитета у сва три периода имали су окрузи на северу земље – Смедеревски, Шабачки и Београдски, док су најниже стопе забележене у окрузима на југу земље (посматрано у границама до 1878.) – у Ужичком, Црноречком и Чачанском округу. Стопе морталитета биле су највише на подручју северозападне Србије – Шабачком, Ваљевском и Подринском округу, а најниже на југозападу, у Ужичком округу, и на југоистоку земље – у Књажевачком и Црноречком округу.

У целини посматрано, најповољнији однос између броја рођења и броја умирања, који је резултирао највишим стопама природног прираштаја, имали су крајеви у централној и северној Србији. Најнеповољније размере наталитета и морталитета имали су јужни окрузи (у границама до 1878.) – Чачански, Црноречки и Ужички, а у првом посматраном периоду и северозападни крајеви Србије –Ваљевски и Шабачки округ. У та два округа стопе морталитета, које су у првом периоду биле изузетно високе, 80-их година почеле су да опадају, што је резултирало вишим стопама природног прираштаја.

Београд је у сва три посматрана периода имао негативан природни прираштај. У њему су умирања биле чешћа него рођења, а негативан прираштај био је нарочито изражен у првом посматраном периоду. На такав тренд природног кретања становништва утицали су висок степен имиграције, претежност мушког пола над женским и ниже стопе нупцијалитета него у осталим крајевима Србије.

Међу окрузима који су у састав Србије ушли 1878. године, Топлички округ се издвајао ниским вредностима сва три параметра виталне статистике. Претпостављамо да је то било у вези с великим имиграционим таласом који је тај округ запљуснуо по његовом присаједињењу Србији.[20] Вредности параметара виталне статистике за Нишки, Врањски и Пиротски округ биле су на нивоу просека за целу земљу. Имајући у виду разлике у поменутим

[20] Од четири нова округа, Топлички округ је непосредно по присаједињењу претрпео највеће демографске промене. Муслиманско становништво, које је до 1878. године било у огромној већини, убрзо се иселило, а на његово место дошло је хришћанско становништво. Године 1879. чак 90.5% породица у Топличком округу било је досељеничко, видети: М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Београд, 2004, 140–141.

вредностима међу старим окрузима, констатујемо и да је средња стопа морталитета у Нишком, Врањском и Пиротском округу (26‰) била нижа од стопа морталитета у чак седам округа у старим границама. Наведени подаци говоре у прилог томе да животни услови становништва нових округа нису били лошији од услова у којима је живело становништво округа који су неколико деценија дуже били у саставу српске државе.

Разлике у вредностима параметара виталне статистике на нивоу округа биле су уочене већ почетком друге половине 19. века, али још увек нису добиле адекватно објашњење. У академској јавности уопштено је писано о односу између стопа смртности и материјалног и културног стања становништва. Лекар Милан Јовановић Морски истакао је да је у науци познато да „државно устројство, нарочито оно које се односи на народну просвету, земљоделство, порезе, далеко боље унапређује стање здравља и дуг живот народа него лекарски кор".[21] Статистичар Богољуб Јовановић констатовао је да је статистика „давно доказала, да смрт сиротињу више коси него богаташе. Благостање је од највећег уплива на смртност људства једне државе уопште, а напосе с обзиром на занимање или рад појединих".[22] Јовановић је стопе смртности у појединим окрузима покушао да доведе у везу са њиховим материјалним стањем, али није успео да успостави узрочно-последичну везу. На пример, у Ужичком округу, који је био међу најсиромашнијима, стопе морталитета биле су међу најнижим у Србији. С друге стране, у Чачанском округу, који је по статистичким параметрима био знатно богатији од Ужичког, стопе морталитета биле су више.[23]

За сада можемо да претпоставимо да су на поменуте разлике знатно утицале еколошке карактеристике појединих области, које су се нарочито одражавале на смртност становништва. У Шабачком округу су, на пример, на високе стопе морталитета вероватно имали утицаја пространи мочварни терени у мачванској равници, који су били плодно тло за ширење заразних болести. Исушивање мочвара у Мачви, крајем 19. века, допринело је и опадању смртности тамошњег становништва.[24] У Ужичком

---

21 У државама у којима је унапређено материјално стање и културни ступањ грађана већи је број венчања, сходно томе и рођења, а мањи број умирања. У њима је животни век грађана дужи, што за последицу има увећање броја становника, видети: Милан Јовановић, *Општа биостатика с погледом на статистику живота и здравља у Србији*, „Гласник Српског ученог друштва" III (1866), (у даљем тексту: Гласник СУД), 104, 124–125. Сличне погледе имао је и Мита Ракић, видети: М. Ракић, *Један лист из физике социјалне*, Београд, 1877, 67.

22 Б. Јовановић, *Умирање учитеља основних школа у Кнежевини Србији*, Гласник СУД 43 (1876), 348.

23 *Исто*, 363–364; исти, *Попис људства у Кнежевини Србији 1874. године*, Београд, 1881, 25.

24 О овоме опширније: Р. Ј. Поповић, А. Вулетић, „Регулација савске и дринске обале и заштита Мачве од полава у 19. и почетком 20. века", Зборник радова *Живот на рекама југоисточне Европе: историјски аспекти планирања насеља и комуникација*, у штампи.

округу, у којем су стопе морталитета биле знатно ниже, географски терен и клима били су знатно повољнији за живот него у Шабачком округу, што је могло повољно да утиче на здравствено стање тамошњег житељства, упркос лошим стамбеним условима у којима је живело.[25] Утицај државе на животне прилике становништва, који је водио ка смањивању разлика у вредностима параметара виталне статистике међу појединим областима, почео је да постаје видљив тек током последње две деценије 19. века.[26]

* * *

У процес демографске транзиције поједине земље западне и северне Европе почеле су да улазе у другој половини 18. века. У првој фази транзиције у њима су опадале стопе морталитета; пошто су стопе наталитета и даље биле релативно високе[27], стопе природног прираштаја су расле. У другој половини 19. века почела је друга фаза транзиције – опадање стопа наталитета, што је за резултат имало постепено опадање стопа природног прираштаја. Изузетак је била Француска, у којој је опадање наталитета почело истовремено са опадањем морталитета, крајем 18. и почетком 19. столећа. Демографска транзиција се из западне и северне Европе ширила на остале делове европског континента и света. У земљама источне и југоисточне Европе први знаци њеног почетка – опадање стопа морталитета, појавили су се у последњим деценијама 19. века. И док су крајем тог столећа у северозападној Европи стопе природног прираштаја почеле да се смањују, на истоку и југоистоку континента биле су у експанзији.[28]

У другој половини 19. века европске земље су се налазиле у различитим фазама демографске транзиције. У наредном графикону представљене

---

25 Стамбене прилике у Ужичком округу су, у поређењу са другим крајевима Србије, биле изузетно лоше, видети: Љ. Мићић, *Златибор. Антропогеографска истраживања*, „Насеља и порекло становништва", књ. 19, Београд, 1925, 416, 422–423.

26 На пример, Санитетски закон из 1881. године донет је у циљу унапређења здравственог стања и природног кретања становништва.

27 Сматра се да су стопе наталитета у земљама западне и северне Европе, и пре почетка опадања у другој половини 19. века, биле ниже него у осталим деловима континента, захваљујући каснијем ступању у брак. Одлагање брака било је, између осталог, у функцији контроле наталитета и спречавања превеликог природног прираштаја, видети: K. Oppenheim Mason, *Explaining Fertility Transitions*, Demography, vol. 34, No. 4 (November 1997), 443–454, посебно 447–448.

28 О процесу демографске транзиције видети опширније: A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 91–193; О теорији демографске транзиције: D. Kirk, *Demographic Transition Theory*, Population Studies 50 (1996), 361–387; о критици теорије демографске транзиције видети: S. Szreter, *The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change: A Critical Intellectual History*, Population and Development Review 19, No.4 (1993), 659–701.

су стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја у европским земљама/областима у том периоду.

Графикон 6. *Природни прираштај у Европи у другој половини 19. века (у промилима)*[29]

Подаци у графикону груписани су према висини природног прираштаја. Србија је са стопом од 13.1‰ била на трећем месту, после Норвешке (14.2‰) и Саксоније (13.6‰). Међутим, Србија и Саксонија су висок прираштај остваривале уз знатно више стопе наталитета и морталитета него Норвешка.[30] Саксонија је била најгушће насељена и индустријски најразвијенија земља у уједињеној Немачкој. Године 1871. половина њеног ста-

[29] Извор података за графикон: *Покрет људства Србије кроз дванаест година, од 1862 до1873*, 119–121.

[30] Стопа морталитета у Србији била је 31.7‰, а у Норвешкој знатно мања – 18.6‰. Стопа наталитета у Србији била је 44.8‰, а у Норвешкој 32.8‰, видети: *исто*.

новништва радила је у индустрији.[31] С друге стране, Норвешка је имала малу густину насељености и током целог 19. века била је доминантно аграрна земља; крајем 19. столећа 70% њеног становништва бавило се пољопривредом. Опадање морталитета у Норвешкој почело је по завршетку Наполеонових ратова и одвијало се брже и интензивније него у другим земљама западне и северне Европе. Заслуге за то обично се приписују увођењу културе кромпира почетком 19. века и њеној интензивној дисеменацији, као и увођењу обавезне вакцинације против великих богиња 1810. године.[32]

Убедљиво највише стопе и наталитета (48.2‰) и морталитета (40‰) имала је Војна Граница. Од свих наведених земаља, она се демографски највише исцрпљивала средином друге половине 19. века. Високе стопе рађања и умирања карактерисале су и Русију, Угарску, Шпанију и Италију. Ни у једној од ових земаља процес демографске транзиције није био започет. Најповољнији однос наталитета и морталитета имале су земље које су увелико биле у процесу транзиције – Норвешка, Велика Британија, Шведска и Данска. И док се транзиција у Великој Британији одвијала истовремено са процесима индустријализације и урбанизације, у Норвешкој се одвијала у условима доминантно аграрног друштва.

Истовремено опадање стопа наталитета и морталитета у Француској за последицу је имало ниске стопе прираштаја током целог 19. века. Неповољни демографски трендови у Ирској обично се доводе у везу са „великом глади" која је ову земљу задесила средином 40-их година 19. века и интензивном емиграцијом становништва која је потом уследила.[33]

Земље у окружењу Србије – Влашка и Грчка, од ње су се знатно разликовале по демографским карактеристикама. Имале су ниске стопе наталитета и морталитета што је резултирало нижим стопама природног прираштаја од оних у Србији.

Животни циклус становништва Србије одвијао се брже него у већини других европских земаља. Владимир Јакшић је већ средином 19. века запазио да „при једнакој јачини годишњег народоумножења двеју земаља она је свагда у срећнијем положењу, која мање рођења показати може, јер онда су и смртни случајеви такође рећи, пак се тиме многи излишни трошкови избегавају".[34] Убрзани животни ритам у Србији имао је за последицу да

[31] C. E. Murdock, *Changing Places. Society, Culture and Territory in the Saxon-Bohemian Borderlands 1870–1946*, University of Michigan Press, 2010, 27.

[32] M. Drake, *Population and Society in Norway 1735–1865*, Cambridge University Press, 1969, 156.

[33] A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo,* 132, 134.

[34] В. Јакшић, *Општи покрет људства у години 1852*, 260.

„небројене суме на годишње трошкове око: торжества [свечаности] по свадбама, весеља при крштењима и жалости при укопима расипати [се] морају“.[35] Неповољне последице убрзаног животног ритма на материјални и културни просперитет земље у академској јавности су временом све више истицане.[36]

* * *

Од почетка 60-их до почетка 80-их година 19. века стопе наталитета и морталитета у Србији су, у поређењу са другим европским земљама, биле високе. Висок морталитет становништва компензован је још вишим наталитетом, што је за резултат имало високу стопу природног прираштаја. Висок прираштај остваривaн је у условима демографске напрегнутости – великог броја венчања, рађања и умирања.

Природни прираштај био је географски неуједначен: највише стопе прираштаја имале су области у долини Мораве и на северу земље, док су најниже стопе регистроване у југозападним и југоисточним крајевима Србије. Локалне еколошке карактеристике имале су велики утицај на природно кретање становништва, а првенствено на стопе смртности, у условима у којима је државни интервенционизам у овој сфери (кроз систем здравствене заштите становништва, побољшања санитарних услова и сл.) био тек у повоју.

Високе стопе наталитета и морталитета, велике осцилације у вредностима стопа смртности, као и регионална неравномерност у погледу њихових вредности, одлике су предтранзиционе фазе демографског развоја. У тој фази, доминантан утицај на кретање становништва имају природни фактори. Почетком 80-их година 19. века стопе морталитета почеле су постепено да опадају; њихово опадање било је праћено смањењем осцилација између најнижих и највиших вредности, као и благим порастом стопа наталитета, што је довело до већих стопа природног прираштаја у односу на претходно раздобље. Наведене демографске промене означиле су почетак прве фазе демографске транзиције у Србији. У тој фази демографског развоја, на природно кретање становништва почињу у већој мери да делују фактори државне интервенције, од којих су најважнији они усмерени на побољшање животних услова становништва и смањење смртности.

---

35 *Исто*, 267.

36 Видети, на пример: М. Јовановић Батут, *Природни прираст становништва Србије и његов биотички значај. Један листак из биометријског проучавања нашег народа у предратној Србији*, Београд, 1932. У предговору књиге наведено је да је аутор материјал за књигу сакупио и предавање на поменуту тему одржао 1900. године.

NATURAL POPULATION CHANGE IN SERBIA PRIOR TO THE DEMOGRAPHIC TRANSITION

Summary

From the 1860s to 1880s the birth and death rates in Serbia, compared to other European countries, were pretty high. High death rate (over 30%) was counterbalanced by a higher birth rate (over 40%), which resulted in a natural increase in the population. The population increase was taking place in a tense demographic environment – a large number of marriages, births and deaths. A fact that an accelerated life cycle had an adverse effect on the material and cultural prosperity was something that the academic circles indicated already in the mid-19th century.

The natural population increase was also geographically disproportionate: the highest increase rates were in the Morava river region and in the north of the country, while the lowest rates were registered in the south-west and south-east regions of Serbia. Furthermore, the local environmental features had their impact on the natural changes in the population, primarily on the death rate, as the state interventionism in this area was just in its initial phase (through the healthcare system, improvement of sanitation, etc.).

High birth and death rates, great fluctuations in the death rate figures and the regional disproportion in the rate values are quite characteristic to the pre-transitional phase in the demographic development. In that phase, natural factors bear a dominant effect on the changes in the population. In the early 1880s, the mortality rates started to dwindle gradually. The decrease was followed by lower fluctuations between the highest and lowest rate values, as well as by a slight increase in the birth rate, thereby leading to higher rates in the natural increase when compared to the previous period. The said demographic changes marked a start of the next phase in the demographic transition in Serbia. In that following phase, the natural demographic changes started to be impacted by the external factors, the most important being those aimed at improving the living conditions of the population and a decrease in death rate.